

Artikkeli kirjassa

Usko, elämä ja yhteys, Luterilaisuuden mahdollisuudet tänään ja huomenna, Piispa Simo Peura 60 vuotta.

Toimittanut Jaakko Olavi Anttila.

Kirjapaja, Helsinki 2017

Painopaikka Tallinna Raamatutrükikoda, Viro 2017.

Jukka Jämsén

Missionaarinen seurakunta

Piispa Simo Peura on toiminut puheenjohtajana laadittaessa Suomen evankelis-luterilaisen kirkon strategiaa ja lähetysstrategiaa. Molemmat asiakirjat viittaavat Jeesuksen lähetyskäskyyn, joka osaltaan määrittelee lähetysten osaksi kirkon olemusta. Kirkon lähetysstrategia luettelee myös missionaarisen seurakunnan piirteitä, joissa kirkon lähetysluonne tulee näkyviin. Tarkastelen tässä artikkelissa noita piirteitä ja pohdin niiden sisältöä suhteessa muutamien eri maissa toimivien kirkkojen ja seurakuntien käsityksiin.

Seurakunnan lähetysluonne

Lähetysstrategia kuvaa lähetystä kirkon identiteetin luojana seuraavasti:

Lähetys on keskeinen osa kirkon identiteettiä ja itseymmärrystä. Kirkkojärjestyksen mukaan Suomen evankelis-luterilaisen kirkon, sen seurakuntien ja jäsenten tehtävänä on evankeliumin levittäminen niiden keskuuteen, jotka eivät ole kristittyjä. Seurakunnan ja sen jäsenten tulee myös harjoittaa diakoniaa, jonka tarkoituksena on kristilliseen rakkauteen perustuva avun antaminen erityisesti niille, joiden hätä on suurin ja joita ei muulla tavoin auteta. Kirkko osallistuu tämän tehtävän toteuttamiseen Suomessa ja ulkomailla.

Missionaarinen seurakunta on avoin, ulospäin suuntautunut, rukoileva, vieraanvarainen, rakenteiltaan joustava ja ilmapiiriltään lämmin osallisuuden yhteisö. Evankeliumia julistamalla ja sakramenteja hoitamalla se rohkaisee kristittyinä elämiseen, kasvattaa lähetysvastuuseen ja palvelee sekä omasta yhteydestään irtaantumassa olevia että kirkkoon kuulumattomia.¹

Käsitteinä voidaan erotella ”kirkon missionaalisuus” ja ”kirkon missionaarisuus”. Ensimmäisellä tarkoitetaan kirkon lähetysluonteen periaatteellista sisältöä, jälkimmäisellä niitä käytännön ilmenemismuotoja, joita kirkon lähetysidentiteetti saa aikaan.

Seurakunnan periaatteellisesta lähetysluonteesta vallitsee pitkälle menevä yksimielisyys, mutta usein käytännön elämässä näkemykset eriyvät. Pahimmillaan missionaarisuus ontuu tai jää jopa toteutumatta, kun käytännön sovelluksista ei osata tai uskalleta edes keskustella, puhumattakaan toteuttamisesta. Siksi koen tarpeellisenä keskittyä tähän aihepiiriin hyvin käytännöllisten näkökulmien kautta. Toivon, että eri yhteisöjen esimerkit tuovat rohkaisua. Toivon myös, että erityisesti paikallisseurakuntina ja niiden jäseninä toteutamme kirkon lähetysluonnetta näiden lähetysstrategian suuntaviivojen mukaisesti.

Avoimuus

Alkuseurakunnasta saakka kirkkoa ovat leimanneet avoimuus ja julkisuus. Ensimmäiset kristityt, jotka olivat syntyperältään juutalaisia, eivät jääneet synagogista pois vaan kertoivat avoimesti Jeesuksesta, jonka he olivat löytäneet Messiaanaan. Sama avoimuus näyttää seuranneen kirkkoa sen laajentumisen aikoina läpi historian.

Carl-Erik Sahlberg kuvaa kirjassaan *Kasvava seurakunta* yhdeksää periaatetta, jotka ovat leimanneet kirkkoa sen voimakkaan kasvun jaksoina. Yksi näistä periaatteista on juuri avoimuus. Kaikille avoin seurakunta on ottanut vastaan ympäröivästä yhteiskunnasta poiketen orjat, lapset, nuoret, naiset, sorretut, sairaat, hylätyt, halveksitut, prostituoidut ja eri yhteiskuntaluokat – mikä ryhmä milloinkin on ollut yhteiskunnallisen väheksynnän kohteena. Sahlberg on myös toteuttanut näitä periaatteita Tukholman Santa Clara -kirkossa jo 1980-luvulta asti. Huomattava osa seurakuntalaisista on entisiä narkomaaneja ja prostituoituja.

Englannin anglikaanikirkon missiotyöryhmän mietintö *Mission-shaped Church* määrittelee suhteessa elämisen yhdeksi kirkon luovuttamattomista arvoista. Missionaarista seurakuntaa leimaa tervetulleeksi toivottaminen, ja sen tyyli on avoin muutokselle uusien jäsenten liittyessä siihen. Seurakunta ei pyri erillisyyteen eikä vetäytymään pois ympäröivästä kulttuurista, vaan se tietää olevansa riippuvainen toisista, esimerkiksi muista kristillisistä yhteisöistä.

Ulospäin suuntautuminen

Samalla kun seurakunta on kaikille avoin, se suuntautuu aktiivisesti ulospäin. Kun se yrittää tavoittaa ihmisiä, se pyrkii ottamaan huomioon heidän kulttuurinsa mutta esittää myös vastakulttuurisen haasteen. Jo Apostolien tekojen toisen luvun lopussa kuvataan tasapainoista seurakuntaelämää. Viimeisenä piirteenä kerrotaan, kuinka seurakunta kasvoi jatkuvasti. Ulospäin suuntautuminen on seurakunnan elämäntapa.

Missionaarinen seurakunta on aloitteellinen kutsuessaan ihmisiä uskomaan Jeesukseen Kristukseen. Evankeliumin maailmankuva ja arvot, Kristus-keskeisyys ja jopa valmius kärsiä näiden uskon ydinasioiden vuoksi ovat sävyttäneet kirkon vaiheita. Niin yllättävältä kuin se kuulostaakin, juuri edellä mainitut piirteet ovat yhä uudelleen tehneet seurakunnasta puoleensavetävän. Seurakunnan sanoman ytimessä on sovitus ja pelastus Jeesuksessa Kristuksessa. Tavoitteena on tehdä opetuslapsia ja julistaa sanomaa, joka muuttaa koko ihmisen ja ihmiskunnan.²

Tansanian evankelis-luterilaisen kirkon Victorianjärven itäisen hiippakunnan tunnuslauseena on ”Syviin vesiin”, joka viittaa Jeesuksen ja opetuslasten yhteiseen kalastuskokemukseen (Luuk. 5:4). Hiippakunnan keskeisenä tavoitteena on mennä syvälle eli tavoittaa ne ihmiset, jotka eivät vielä ole kastettuja tai joiden kristillisyyden on vain nimellistä.

Etiopian luterilaisen Mekane Yesus -kirkon päämääränä on tavoittaa 20 miljoonaa uutta ihmistä evankeliumilla vuoteen 2020 mennessä. Kun kirkon pääsihteeri esitteli ajatusta seurakunnille, tavoite herätti kysymyksiä seurakunnan työntekijöiden riittävydestä. Pääsihteeri selitti tarkoituksena olevankin, että kukin seurakunnan jäsen tavoittaa keskimäärin kolme henkilöä määräänsä mennessä. Sen kuultuaan seurakunnan jäsenet ihmettelivät, miksi tavoite on vasta vuodessa 2020. He kertoivat voivansa hoitaa asian huomattavasti nopeammin!

On todettu, että joidenkin maallistuneiden hyvinvointivaltioiden kristityt ovat epävarmoja ja vastahakoisia jakamaan uskoaan avoimesti toisten kanssa.³ Tämän ilmiön syiden pohtiminen on tärkeää. Mahdollisesti maahanmuuttoliikettä auttaa tässä asiassa, kun muiden kulttuurien avoimesti uskostaan puhuvien ihmisten vaikutus alkaa näkyä.

Rukous

Rukous kuuluu missionaarisen seurakunnan keskiöön. Jumalan tunteminen ja rakastaminen Isänä, Poikana ja Pyhänä Henkenä on sen ensisijainen tarkoitus.

Christian A. Schwarz on todennut tutkimuksensa pohjalta, että seurakuntakehitys ei riipu niinkään erilaisista hengellisistä suuntauksista kuin iloisesta ja innostuneesta uskon harjoittamisesta.⁴ Esimerkiksi rukouksen määrä ei tutkimuksessa ollut ratkaiseva seurakunnan hyvinvoinnin kannalta. Sen sijaan rukouksen kokeminen innostavana oli merkittävä asia.

Luterilaisessa perinteessä on korostunut voimakkaasti pelastus yksin armosta, ilman ihmisen omaa osuutta. Tämä välttämätön osa kristillistä uskoa on joskus luisunut ajatuksena myös väärään paikkaan. Omaa yritystä on vältetty joka asiassa jopa niin pitkälle, että rukouksen luonne yhteistyönä Jumalan kanssa, niin kuin Jumalanpalveluksen opas⁵ sen määrittelee, on hämärtynyt. Rukous on myös jäänyt helposti vain yksityisen hartaudenharjoituksen asiaksi, eikä sitä uskalleta nähdä yhteisenä tehtävänä, hengellisen työn tärkeänä osana.

Toivon, että jumalanpalveluselämässä otetaan säännölliseksi tavaksi mainita seurakunnan kokemia rukousvastauksia. Tätä tapahtuu esimerkiksi Tansanian tai Etiopian kasvavissa luterilaisissa kirkoissa. Samoin on Tukholman Santa Clara -seurakunnassa, jossa jo kahdeksankymmentäluvulta asti on pidetty joka arkiamu ja arki-iltapäivä tunnin mittainen rukoushetki.

Vieraanvaraisuus

Missionaarista seurakuntaa leimaavat vieraanvaraisuus ja tervetulleeksi toivottaminen. Kun seurakunta pyrkii muotoutumaan suhteessa ympäröivään kulttuuriin, sen pitkäaikaiset jäsenet panevat syrjään omat kulttuuriset mieltymyksensä. Seurakunta arvioi itseään suhteessa palvelemissaan yhteisöön kulttuuriin ja riisuu pois kaiken sellaisen, jota evankeliumi ei vaadi. Seurakunta pyrkii olemaan herkkä Hengen toiminnalle yhteisössään. Näin *Mission-shaped Church* -mietintö toteaa.

Missionaarisen seurakunnan elämän välttämätön osa on diakonia. Kun Carl-Erik Sahlbergia pyydettiin kertomaan lyhyesti syy Tukholman Santa Clara -seurakunnan suuriin ihmismääriin ja sen yhteiskunnalta saamiin tunnustuksiin, hän mainitsi kaksi asiaa ylitse muiden, diakonian ja rukouksen. Ihmisten tarpeiden huomioon ottaminen, heidän toivottamisensa tervetulleiksi sekä palvelun että rukouksen keinoin, on seurakuntaelämää parhaimmillaan.

Kuinka ihmiset kokevat seurakunnan, kun he tulevat tilaisuuksiin tai kohtaavat kristittyjä? Entä jos uudet kävijät toivotetaan tervetulleiksi vaikkapa kysymällä messussa, onko paikalla ensikertalaisia? Onko mahdollista toivottaa uudet kävijät erityisesti tervetulleiksi vaikkapa kysymällä asiaa messussa, onko paikalla ensikertalaisia? Jos joku ei halua osakseen huomiota, hän voi pysyä hiljaa, kun taas toiset voivat kokea, että heidät huomataan.

Joustavat rakenteet

Reformaation merkkivuonna kaikille kristityille on hyvänä muistutuksena paavi Franciscuksen rohkaisu luopua sellaisista tavoista, jotka eivät edistä evankeliumin leviämistä.⁶ Christian A.

Schwarzin mukaan jatkuva rakenteiden arviointi ja valmius niiden muuttamiseen ovat tärkeitä seurakunnan hyvinvoinnille. Jotkut pitävät muuttumattomia rakenteita osana seurakunnan syvintä olemusta, kun taas toiset kokevat ne samantekevinä hengellisen sisällön korostuessa. Rakenteet voivat edistää tai ylläpitää Jumalan sanan synnyttämää elämää, vaikka ne eivät voikaan saada sitä aikaan.

Yksinkertainen esimerkki on jumalanpalveluksen ajankohta. Mihin aikaan sitä on vietetty eri vaiheissa? Alkukirkossa, kun sapatti oli lepopäivä nykyisenä lauantaina, jumalanpalvelusta vietettiin ylösnousemuksen päivänä eli alkavan arkiviikon ensimmäisen työpäivän varhaisena aamuna. Vapaapäivän siirtyminen sunnuntaiksi merkitsi sitä, että messu oli vapaapäivän aamuna. Kun yhteiskuntaan tuli kaksi vapaapäivää, yleensä lauantaina ja sunnuntaina, seurakunnan pääkokoontuminen olikin keskellä viikonloppuvapaata.

Jeesuksen ylösnousemuksen ajankohta on painava peruste kokoontumisen ajankohdalle. Jos kuitenkin päämääränä on tavoittaa ihmisiä, joiden elämänrytmi määräytyy aivan toisilla perusteilla, heille suunnattujen tilaisuuksien ajoittamista tulee pohtia eri lähtökohdista. Nykyisessä tilanteessa esimerkiksi sunnuntai-ilta on usein todettu toimivaksi, kun mahdollisilta matkoilta on palattu kotiin ja kun lähestyvän arjen ahdistus laittaa etsimään tukea.

Lämmin ilmapiiri

Monenlaiset syyt saavat ihmiset tulemaan seurakuntaan, mutta yksi syy saa heidät pysymään: se, että heillä on seurakunnassa ystäviä. Jeesus sanoo opetuslapsia ystävikseen (Joh. 15:15), joten seurakunnassa ainakin Jeesus on valmis ystäväksi. Hänen esimerkkinsä kannustaa seurakunnassa vakituisesti käyviä huolehtimaan siitä, että aika ei kulu vain tuttujen seurassa. Ainakin muutama minuutti on hyvä käyttää jonkun itselle vieraan henkilön tervehtimiseen. Tällaisen tavan elvyttäminen myös muualla, esimerkiksi busseissa tai harrastusten parissa, voi tehdä hyvää yhteiskunnallemme.

Schwarzin tutkimuksessa kysyttiin muun muassa seurakunnassa vallitsevasta vieraanvaraisuudesta ja siitä, nauretaanko seurakunnassa paljon. Jälkimmäinen seikka liittyi selvästi seurakunnan hyvinvointiin ja kasvuun. On tärkeää, että seurakuntalaisilla on mahdollisuus viettää aikaa ja viihtyä yhdessä. Samoin on merkittävää, missä määrin seurakunnan johtajat ovat perillä muiden vastuunkantajien elämäntilanteesta.

Suurissa seurakunnan tilaisuuksissa voidaan vaikuttaa ilmapiiriin esimerkiksi toivottamalla tulijat tervetulleeksi ja huolehtimalla siitä, että jonkinlaiselle kohtaamiselle on tilaa. Yhteinen rukous ja yhteinen laulu on hyvä toteuttaa ainakin aluksi sellaisilla tavoilla, jotka ihmiset voivat kokea omakseen mahdollisimman helposti, ilman erillisen kirkollisen kulttuurin opiskelua. Pienryhmät tai yleensäkin ryhmät, niiden koosta riippumatta, on todettu usein yhdeksi tärkeimmistä paikoista kokea läheisyyttä. Samalla niissä avautuu mahdollisuus keskustella itselle tärkeistä asioista samoin kuin yhdessä harjoitella ja toteuttaa vastuun kantamista eri tavoin.

Osallisuus

Missionaarinen seurakunta rohkaisee löytämään jokaisen jäsenensä kutsumuksen ja lahjat ja käyttämään niitä seurakunnassa ja arkielämässä. Parhaimmillaan seurakunnan vastuunkantajat keskittyvät valtuuttamaan muita palveluun eivätkä tee kaikkea itse. Palkatut ja muut

vastuunkantajat suunnittelevat seurakuntaelämää alusta asti yhdessä, alkaen yhteisestä rukouksesta ja yhteisen työnäyn etsimisestä.

Miten yksittäinen ihminen pääsee osalliseksi seurakuntaelämästä? Onko hänen helppoa tulla seurakunnan kokoontumisiin? Näitä kysymyksiä on hyvä pohtia paikallisseurakunnissa jatkuvasti.

Kuinka päästä osalliseksi itse uskon salaisuudesta? Kääntymisen teologia on länsimaisissa luterilaisissa kirkkoissa aihe, josta on vaikea keskustella. Kasvavat luterilaiset kirkot eivät näytä arastelevan asiaa. Kääntymisen teologiaa on pohdittava jo senkin vuoksi, että kirkossamme vahva kasvatuskristillisuus on osalle mahdoton vaihtoehto: joku on muuttanut maahan aikuisena ja mahdollisesti toisen uskonnon kasvattamana ja jonkun toisen tausta on maallistunut länsimainen elämäntapa ilman kristillistä kasvatusa. Kasvatuskristillisyyden rinnalle tarvitaan tällöin selkeää teologiaa siitä, mitä tapahtuu, kun ihminen kääntyy Jeesuksen seuraajaksi.

Yhteisö

Seurakunta toivottaa tervetulleeksi yhteisöön, jonka keskellä Jumala on luvannut olla. Jeesus Kristus on läsnä häneen uskovien elämässä. Uskallammeko pitää totena, että hän voi vaikuttaa meissä ja meidän kauttamme, kun puhumme toisillemme ja palvelemme toisiamme? Vai ajattelemmeko Jumalan olevan kaukana poissa? Onko hän joidenkuiden toisten, esimerkiksi vain kirkon työntekijöiden tai tiettyjen erityisten ihmisten, asia?

Luterilaisen tunnustuksen mukaan kirkko on pyhien yhteisö, jossa evankeliumi julistetaan puhtaasti ja sakramentit jaetaan oikein. Käytännön opetuksessa luterilaisuuteen liitetään kyllä sana ja sakramentit, mutta yhteisön osuus näyttää jääneen vähälle. Yksipuolinen armon ja rakkauden julistus yksilölle on saattanut jättää yhteisön vaille merkitystä, vastoin Uuden testamentin opetusta seurakunnasta.

Erilaisia yhteisöllisiä elementtejä on hyvä käyttää seurakunnan kokoontumisissa. Ne ovat tärkeitä ja kaivattuja yksinäisyyden vaivaamassa yhteiskunnassamme. Esimerkiksi Jumalanpalveluksen opas antaa monia käytännöllisiä tapoja hoitaa messun esirukoukset yhdessä seurakuntana.

Miltä tuntuisi luopua penkeistä kirkkotilassa ja vaihtaa ne tuoleihin? Säätö-yhteiskunnassa oli sopivaa istua riveissä ja kuunnella pappien yksisuuntaista julistusta, mutta nykyään ihmiset ovat tottuneet keskustelemaan. Jos kirkon sisustukseen ei saa koskea, ainakin asenteita voi yrittää muuttaa sellaiseen suuntaan, että seurakuntalaisten monipuolinen rooli toteutuisi arkielämän lisäksi myös seurakunnan kokoontumisissa – Uuden testamentin mallin mukaisesti. Seurakunnan tulee tukea kaikkien osallisuutta ja seurakuntalaisten keskinäistä yhteyttä, mahdollisuuksien mukaan myös seurakuntien tilojen sisustuksella.

Maahanmuuttajat saattavat tuoda tullessaan monella tavalla hyviä käytäntöjä. He edustavat yleensä kulttuureita, jotka ovat yhteisöllisempiä kuin suomalaisten viime vuosikymmenten elämäntapa.

Evankeliumi ja sakramentit

Evankeliumi ja sakramentit ovat seurakunnan keskellä. Missionaarisen seurakunnan piirteet lopulta vain sävyttävät niiden hoitamisen tapaa. Kuitenkin nuo piirteet auttavat elämään

kristittyinä, kantamaan vastuuta lähetyksestä ja palvelemaan niitä, joille kristillinen usko on vieras.

Luovuttamaton osa kristillistä uskoa on opetus ihmisen syntisyydestä. Se selittää hyvin todellisuuttamme ja auttaa ymmärtämään syvällä ihmisyyden ytimessä olevan ongelman. Tuloksina ovat parhaimmillaan tietynlainen rentous ja armollisuus toisiimme ja itseämme kohtaan. Tärkeämpää kuin ongelman ymmärtäminen on tietenkin luottaminen siihen evankeliumin sisältämään armoon, jonka Jeesus Kristus on omalla persoonallaan, elämällään, kuolemallaan ja ylösnousemisellaan ansainnut. Vain hän on elänyt Jumalalle täysin kelpaavan elämän, sillä hän ei ollut syntisyyden rikkoma niin kuin me muut. Jumalan laki on hyvä asia, mutta sen pakottamana kukaan ei pysty täydellisiin suorituksiin eikä saavuta sen kautta Jumalan hyväksyntää. Tie on toisenlainen. Kristukseen turvautuvat ihmiset ovat vapaita Jumalan lapsia, jotka Pyhän Hengen johtamina elävät palvellen muita ihmisiä Jeesuksen esimerkin mukaan.

Opetus syntisyydestä voi kääntyä ajatukseksi, jonka mukaan olemme niin huonoja, ettei Kristuksen läsnäolo voi olla meissä yhteisönä tai yksilöinä ja ettei hänen Pyhä Henkensä voi tällaisissa asua ja vaikuttaa. Työnnämme ikään kuin varmuuden vuoksi Jumalan läsnäolon kauas, ettemme vain ajattele itsestämme liikoja. Samalla voimme tehdä vahinkoa identiteetillemme seurakuntana emmekä uskalla luottaa siihen, että voimme yhteisöinä ja yksilöinä olla mukana levittämässä evankeliumia ja muuttamassa maailmaa parempaan suuntaan.

Lopulta evankeliumi on sitä, että Jeesuksessa Jumala on kanssamme. Kolossalaiskirje ilmaisee tämän seurakunnan lähetysluonteen ytimen seuraavasti: ”Hän on tahtonut antaa heille tiedoksi, miten häikäisevän kirkas on tämä kaikille kansoille ilmaistava salaisuus: Kristus teidän keskellänne (teissä), kirkkauden toivo.” (Kol. 1:27.)

Tämä julkinen salaisuus, Jumalan läsnäolo, saa seurakunnan elämään kristillistä elämää, kantamaan lähetysvastuuta ja palvelemaan niitä ihmisiä, joita se koettaa tavoittaa. Missionaarisuus on käytännöllistä, ja se on erityisesti paikallinen – paikallisseurakunnan ja paikallisyhteisön – asia.

Samalla kun seurakunta ”menee ja tekee” kaikkea sitä, mitä sen Herra on käskenyt, se saa luottaa hänen todelliseen läsnäolonsa, oltiin sitten vakiintuneessa tilanteessa kotimaassa tai uudessa lähetystilanteessa vieraan kulttuurin keskellä. Missionaarinen seurakunta elää käytännön elämässä ilosanomaa todeksi niin, että muutkin voivat liittyä mukaan.

Viitteet

- 1 *Kirkon lähetysstrategia* 2008, 9.
- 2 *Lähetys kontekstissa* 2005, 51.
- 3 *Lähetys kontekstissa* 2005, 52.
- 4 Schwarz 2003.
- 5 *Palvelkaa Herraa iloiten* 2009.
- 6 *Evangelii Gaudium* 2013, 27.

Kirjallisuus

Apostolic Exhortation Evangelii Gaudium of the Holy Father Francis to the Bishops, Clergy, Consecrated Persons and the Lay Faithful on the Proclamation of the Gospel in Today's World. Vatican: Vatican Press 2013.

Kirkon lähetysstrategia. Kirkon lähetystyön toimikunnan esitys 4.12.2008. – sakasti.evl.fi. 2008.

Lähetys kontekstissa: Muutos, sovinto, voimaannuttaminen. Luterilaisen maailmanliiton puheenvuoro ekumeeniseen keskusteluun lähetyksestä. Helsinki: Kirkkohallitus 2005.

Mission-shaped Church. Church Planting and Fresh Expressions of Church in a Changing Context. London: Church House 2004.

Palvelkaa Herraa iloiten. Jumalanpalveluksen opas. Suomen ev.lut. kirkon kirkkohallituksen julkaisuja 2009:9. 3. uudistettu painos. Helsinki: Kirkkohallitus 2009.

Sahlberg, Carl-Erik: *Kasvava seurakunta – raamatullinen, historiallinen ja pastoraalinen näkökulma.* Suomentanut Eeva Halme. Salo: Vapaa Evankeliumisäätiö 2014.

Schwarz, Christian A.: *Seurakunnan luontainen kehitys: terveen seurakunnan kahdeksan avaintekijää.* Suomentanut Marja Sevón. Hämeenlinna: Päivä 2003.